

2.3. Худудларнинг комплекс ривожланишини таъминлашда меҳнат салоҳиятини ҳисобга олиш масалалари

Худудларнинг инвестицион муҳит жозибadorлиги ижтимоий-иқтисодий салоҳиятнинг миқдори, сифати ва кўлами билан ўлчанади. Ижтимоий-иқтисодий салоҳиятни ўлчашда худудда мавжуд ишлаб чиқариш кучлари, худуднинг табиий-иқлим шароити, фойдали қазилмаларнинг захираси, инфратузилма объектларининг ҳолати билан бирга аҳоли ва меҳнат ресурсларининг сони, ёши, жинси, саводхонлиги каби сифат кўрсаткичлари асосий ўрин тутади.

Худудларнинг ижтимоий-иқтисодий салоҳияти характеристикаси – худуд иқтисодиёти ривожланишининг илмий асосланган дастурини худудий кесимда ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш учун шароит яратишдир. Худуднинг ижтимоий-иқтисодий салоҳиятини методологик жиҳатдан ўрганиш ва баҳолашда, авваламбор, уни иқтисодий категория ва статистик ўрганиш объекти сифатида тадқиқ этиш муҳимдир.

Юқорида таъкидлаганимиздек, худуднинг ижтимоий-иқтисодий салоҳияти – бу индивид, реал сектор корхоналари ва ташкилотлари, шунингдек, жамиятнинг неъматлар (товар ва хизматлар)ни истеъмол қилишга бўлган ялпи эҳтиёжини қондириш, меҳнат ресурслари, моддий-техник, молиявий, табиий ва бошқа барча ресурсларнинг ҳақиқатда мавжуд бўлган миқдори ҳисобланади. Худудий статистика бўлимлари ва умуман Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси олдида турган асосий вазифалардан бири худудларнинг салоҳиятини, хусусан, худудларда мавжуд бўлган меҳнат, моддий-техника, молиявий, табиий ва бошқа ресурсларнинг ҳажмини аниқлаш бўйича статистик баҳолаш методологиясини ишлаб чиқиш, шулар асосида ресурсларнинг захираси, ўсиш суръати ҳамда келажакда улардан самарали фойдаланиш бўйича объектив маълумотларни тақдим этишдан иборат. Бунинг учун эса, қуйидаги методологик муаммоларни ҳал қилиш талаб этилади:

- ижтимоий-иқтисодий салоҳият ва унинг компонентлари (таркибий қисмлари)га иқтисодий категория ва статистик ўрганиш объекти сифатида қараш;
- мавжуд бўлган ресурслар ҳажми характеристикаси, уларнинг таркиби, сифати ва бошқа бир қатор параметрлари бўйича худуд салоҳиятини аниқлаш кўрсаткичлари тизимини ишлаб чиқиш;
- салоҳиятнинг турли элементларини баҳолаш методологиясини яратиш;
- худуд ижтимоий-иқтисодий салоҳиятининг йўқолишини (пасайиб боришини) баҳолайдиган методологияни ишлаб чиқиш;

– ҳудуд салоҳиятидан ноқонуний ва хуфиёна фойдаланиш ҳолатларини акс эттирувчи методологияни ишлаб чиқиш;

– ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий салоҳиятидан самарали фойдаланиш бўйича методологияни яратиш.

– бозор шароитида ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий салоҳиятини ривожлантириш омилларини ва уларнинг таъсир қилиш кўламини аниқлаш бўйича методологияни ишлаб чиқиш ва ҳ.к.

Иқтисодиёт назариясидан маълумки, ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий салоҳиятидан (ХИИС) фойдаланиш ҳамда уни ошириш бўйича икки хилдаги гуруҳли омиллар мавжуд. Булар, экстенсив ва интенсив омиллардир.

Биринчисига – меҳнат, моддий-техникавий, молиявий, табиий ва бошқа ресурслар ҳажмини кўпайтириш; иккинчисига – барча мавжуд ресурсларнинг сифатини ва улардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш киради.

Энг асосий омил сифатида турли хилдаги ресурслар ҳамда салоҳият компонентлари ўртасидаги мутаносиблик ва мувозанатлик даражаси намён бўлади. Ушбу компонентлардан бирортасининг иштирок этмаслиги ёки етарли миқдорда бўлмаслиги бошқаларининг ҳам амалга ошишига тўсқинлик қилади.

Ушбу ўринда, ИИС таркибини юзага чиқарувчи, ҳудудларнинг ИИС фақат унинг манфаатига хизмат қиладиган, яъни аҳоли билан боғлиқ бўлган категорияни қараб чиқамиз.

Аҳолининг ҳудудий статистикаси – ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий статистикасини ўрганувчи соҳа бўлиб, аниқ бир ҳудудда истиқомат қилаётган аҳоли ва демографик жараёнлар бўйича статистик маълумотларнинг йиғиндиси тушунилади. Аҳоли статистикаси ёки демографик статистика аҳоли ҳудудий статистикасининг назарий асоси ҳисобланади. Ҳудуд аҳолиси тўғрисидаги аниқ статистик маълумотларнинг мавжудлиги Ўзбекистон аҳолиси ҳамда демографик ҳолати бўйича ижтимоий-иқтисодий таҳлилларни амалга ошириш имконини беради. Шунинг учун ҳам ҳудудий кесимда ва умумреспублика бўйича доимий аҳоли сони, ёши ҳамда демографик жараёнлар бўйича статистик рақамлар эълон қилиб келинади. Ва энг асосийси, макроиқтисодий кўрсаткичларнинг таққослама даражасига баҳо берилганда ёки қиёсий таҳлил этилганда аҳоли сони асосий кўрсаткич сифатида қаралади.

Умумий демографик статистикадан келиб чиққан ҳолда, аҳолининг ҳудудий статистикаси ҳудуд аҳолиси ва демографик тадбирлар (туғилиш, ўлим, никоҳлар ва б.)нинг статистик кузатуви методологиясини ишлаб чиқади ва ҳудуднинг махсус жиҳатлари, шарт-шароитларини инобатга олиб, аҳолини рўйхатга олиш, демографик тадбирларнинг жорий ҳисобини юритиш, миграцияни ҳисоблаш ҳамда тўпланган статистик маълумотларни умумлаштириш, гуруҳлаш ва бошқа усулларни ишлаб чиқади.

Ҳудудий демографик жараёнлар характеристикасига баҳо берилганда, маълум бир вақтда (одатда бир йилда) республика бўйича туғилиш, ўлим, аҳолининг табиий ўсиши, никоҳлар ва ажримлар сони каби кўрсаткичлар ўрганилади. Шунингдек, ҳудудий демографик жараёнлар таҳлил этилганда

аҳолининг табиий, механик ҳаракатининг таққослама кўрсаткичлари, жумладан, туғилиш, ўлим, аҳолининг табиий кўпайиши, никоҳ ва ажралишлар бўйича умумий, хусусий ҳамда ёш даражаси билан боғлиқ бўлган махсус коэффициентлар ҳисобланади.

Демографик жараёнларнинг моҳияти ва таърифини ҳудудий жиҳатдан ўрганиш умуммамлакат кўрсаткичида намоён бўлган статистик рақамлар сингари амалга оширилади. Ҳудудлардан тўпланган статистик маълумотларни умумлаштириш орқали умумреспублика кўрсаткичлари ҳосил қилинади. Шунинг учун ҳам ҳудудий кесимда демографик жараёнлар тўғрисидаги ишончли ва аниқ маълумотларни тўплаш, уларни таҳлил қилиш ва шу асосда демографик ҳолатни яхшилаш бўйича чора-тадбирлар дастурини ишлаб чиқиш ва уни ҳаётга татбиқ этиш учун ҳудудий-маъмурий бошқарув органларига таклиф ва тавсияларни тақдим этиш асосий вазифалардан ҳисобланади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ҳудуднинг салоҳиятига баҳо берилганда, энг асосий категория бўлмиш: аҳоли сони, ёш даражаси, жинси ва меҳнатга лаёқатлилар, ногиронлар, ишсизлар, меҳнатда бандлар сони каби бир қатор кўрсаткичлар ўрганилади. Буларнинг ичида меҳнат ресурслари ёки меҳнатга лаёқатлилар ҳудуднинг салоҳиятини аниқлашда асосий кўрсаткич бўлиб хизмат қилади. Албатта, ҳудуднинг аҳолиси ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий салоҳиятини аниқлашда асосий ўрин эгалласа-да, унинг меҳнатга лаёқатли (меҳнат салоҳияти) қисми ҳамда уларнинг малакаси тўғрисидаги маълумотлар орқали ҳудуднинг умумий салоҳияти тўғрисида миқдорий ва сифат жиҳатидан баҳо бериш маақбул ҳисобланади.

Меҳнат салоҳияти (МС) – бу ИИСнинг энг асосий ва доимий фаол ҳаракатда бўлган кўрсаткичларидан биридир. Ҳар қандай давлат ва ҳудуднинг меҳнат салоҳияти ўрганилганда, унга баҳо берилганда мамлакат иқтисодиётининг барқарор ривожланишини таъминлай оладиган ҳамда аҳолининг истеъмол товарлари ва хизматларга бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадида ишлаб чиқариш ва хизматлар соҳасида иштирок этаётган жами меҳнат ресурсларининг сони ва қобилиятлари инобатга олинади.

Ҳудудий меҳнат салоҳиятига баҳо берилганда фақатгина ресурснинг ҳажми эмас, балки унинг сифати ҳам эътибор қаратилади. Сифати деганимизда, меҳнат ресурсларининг ёши, уларнинг қобилияти, жинси, касб турлари бўйича гуруҳланиши, маълумоти ва бошқа бир қатор сифатий омиллар тушунилади. Аммо бугунги кунда ҳудуднинг меҳнат салоҳияти категориясига баҳо берилганда ва ўрганилганда, уни ташкил этувчиси сифатида меҳнат ресурси – иқтисодий фаол аҳоли қатламини олиш лозимлиги тўғрисида баҳсларга сабаб бўладиган бир қанча ҳолатлар мавжуд.

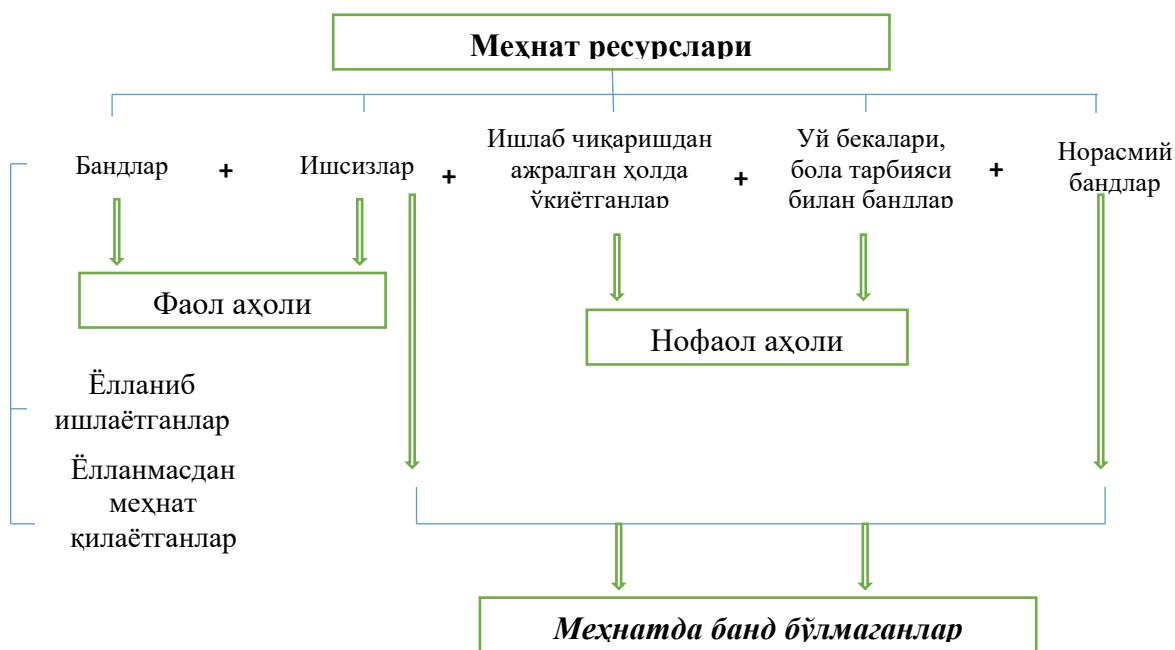
Бизнинг фикримизча, ҳудуднинг меҳнат салоҳияти статистикасига баҳо берилганда, меҳнат ресурслари категориясини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Чунки меҳнат ресурслари категорияси ўз ичига меҳнатга лаёқатлилар, меҳнатга лаёқатли ёшдан катта ёхуд кичик бўлишига қарамай меҳнатда банд бўлганларни, шунингдек, иқтисодиётда банд бўлмаган доимий аҳоли қатламларини қамраб олади.

Таъкидлаш ўринлики, меҳнат ресурслари таркибида бўлган ишсизларни меҳнат салоҳиятининг пасайиши (йўқотилишини) ва оқибатда ҳудуд иқтисодиётига етказилаётган зарар сифатида қараш мантиқий жиҳатдан тўғри бўлади.

Ҳудудий меҳнат ресурслари ва унинг таркибини 2.3.1-расм орқали изоҳлаш мумкин.

Ҳудудий статистика идоралари томонидан меҳнат ресурслари ва меҳнат бозори таҳлил қилинаётганда бир қанча илмий-услубий ва амалий вазифаларни амалга ошириш кўзда тутилади:

- ҳудудда мавжуд бўлган меҳнат ресурслари сони, уларнинг тармоқлар ва соҳалар бўйича таркибини аниқлаш;
- ҳудуднинг меҳнат ресурслари, иқтисодий фаол аҳолиси, меҳнатда бандлар ва ишсизларнинг таркиби, тузилмаси ва динамикасининг ҳолатини ўрганиш;
- меҳнат ресурсларидан тизимли фойдаланиш кўрсаткичлари асосида ҳудудий меҳнат ресурслари баланси ва иш вақтларини тузиш;
- ҳудуддаги меҳнатда банд бўлган аҳолининг даражаси ва тузилмасининг тавсифини ишлаб чиқиш;
- ишсизликнинг ҳолати, интенсивлиги, таркиби ва динамикасини ўрганиш;
- ҳудудий меҳнат ресурсларининг табиий ҳаракати ва қайта ҳосил бўлишининг (қайта ишлаб чиқарилиши) тавсифини бериш;
- миграция ва унга таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш;
- истиқболда ҳудудий меҳнат ресурсларининг ўзгаришини ҳисоблаш (пронозлаш);
- ҳудудий меҳнат бозорининг ҳолати, унинг ривожланиши, талаб ва таклифига баҳо бериш ва ҳ.к.

2.3.1-расм. Меҳнат ресурслари таркиби¹.

Худудий меҳнат статистикаси учун меҳнатга доир ҳисоботларда тақдим этилган маълумотлар, худудий статистика идоралари томонидан аҳолини рўйхатга олиш бўйича амалга оширилган танланма кузатувлар, ишсизликни аниқлаш бўйича ташкил этилган махсус хронометражлар статистик ахборотлар базаси бўлиб хизмат қилади. Худуднинг ижтимоий-иқтисодий салоҳияти таркибини ҳосил қиладиган компонентларни кетма-кет назарий-услубий, илмий-амалий жиҳатларини очиб берамиз. Бунинг учун юқорида баёни келтирилган меҳнат ресурслари ва уларни ҳисоблаш формулаларини таҳлил этамиз.

Худудий меҳнат ресурслари ва иқтисодий фаол аҳоли сони маълум бир вақт оралағида ёки ўртача вақт оралағида аниқланади. Меҳнат ресурсларининг ўртача қиймати, мавжуд маълумотларга кўра, ўртача арифметик ва ўртача хронологик формула орқали келтириб чиқарилади.

Меҳнат ресурсларининг ўртача қиймати мавжуд маълумотларга кўра ўртача арифметик ва ўртача хронологик формула орқали келтириб чиқарилади.

1. Агарда меҳнат ресурслари (МР) ёки иқтисодий фаол аҳоли сони бўйича статистик маълумотлар ҳисобот йилининг боши ва охири учун берилган бўлса, у ҳолда меҳнат ресурслари ўртача арифметик формула орқали ҳисобланади.

$$\widehat{M} = \frac{M_{йб} + M_{йо}}{2} \quad (2.1)$$

Бу ерда,

\widehat{M} – меҳнат ресурсларининг ўртача сони;

$M_{йб}$ – ҳисобот йилининг бошида мавжуд бўлган меҳнат ресурслари сони;

$M_{йо}$ – ҳисобот йилининг охирида мавжуд бўлган меҳнат ресурслари сони.

2. Меҳнат ресурслари ва иқтисодий фаол аҳоли сонини янада аниқлик асосида ҳисолаб чиқариш учун бир хил вақт оралағида, яъни чорак ёки ой бошида олинган статистик маълумотлар орқали ўртача хронологик формуладан фойдаланиб аниқланади. Ўртача хронологик формула куйидагича изоҳланади:

$$\widehat{M} = \frac{\frac{1}{2}M_1 + \dots + \frac{1}{2}M_n}{n-1} \quad (2.2)$$

Бу ерда: M – ҳар бир тенг вақт оралағида олинган меҳнат ресурсларининг сони;

n – кузатувлар сони.

3. Агарда маълумотлар ҳар-хил, яъни тенг бўлмаган вақт оралағида олинган бўлса, у ҳолда, ўртача хронологик тортилган формуладан фойдаланилади:

¹ Муаллиф ишланмаси.

$$\widehat{M} = \frac{\left(\frac{M_1+M_2}{2}\right)t_1 + \left(\frac{M_2+M_3}{2}\right)t_2 + \dots + \left(\frac{M_{n-1}+M_n}{n}\right)t_n}{\sum t_i} = \frac{\sum Mit_i}{\sum t_i} \quad (2.3)$$

Бунда, M_i – i ораликдаги ўртача қиймат,

t_i – i ораликдаги иккита кузатув масофаси (ой ёки кунлар).

Худудий меҳнат ресурслари тўғрисида батафсил ва тўлиқ маълумотга эга бўлиш учун статистика идоралари томонидан улар гуруҳланади. Ушбу маълумотлар эса меҳнат ресурсларининг ҳам миқдорий, ҳам сифатий характеристикасини изоҳлайди. Гуруҳларга бўлиб таҳлил қилинганда худуд иқтисодиёти ва унинг тармоқларида, корхона ва ташкилотларида меҳнат қилаётган меҳнат ресурсларининг сони, ёши, жинси, малакаси, эгаллаган лавозими; ишсизлар категорияси учун ҳам таъкидланган параметрларнинг аксарияти ва яна бир қанча қўшимча маълумотларни жамлаш орқали гуруҳлаш амалга оширилади.

Бу эса худуд салоҳиятини баҳолашда, худуд иқтисодиётини ривожлантириш, инвестицион дастурларни ҳаётга татбиқ этиш, қўшимча иш ўринларини ташкил этиш ва умуман бой берилаётган имкониятлардан тўғри ва самарали фойдаланишда муҳим кўрсаткичлардан ҳисобланади.

Шуни қайд этиш лозимки, худуднинг меҳнат салоҳияти ялпи худудий маҳсулотни яратишда, худудни ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлашда иқтисодий омил сифатида иштирок этади. Худудларда мавжуд бўлган меҳнат салоҳиятига баҳо берилганда фақат меҳнат ресурсларининг сонини олиш етарли бўлмайди. Меҳнат ресурслари сони тенг бўлгани билан худудларнинг ишлаб чиқариш ҳажми, уларнинг ривожланиши ўртасида кескин фарқлар мавжуд бўлишини кузатиш мумкин.

Шунинг учун худуднинг меҳнат салоҳияти тўғрисида фикр юритилганда, меҳнат ресурсларининг ёши, билим даражаси, малакаси, уларнинг маълумоти тўғрисидаги статистик кўрсаткичлар асосий параметрлар сифатида эътироф этилади.

Миллий ҳисоблар тизимида барча активлар қаторида меҳнат ресурслари ҳам баҳоланади. Бугунги кунда меҳнат ресурсларини баҳолашда бир қанча усуллар қўлланилиб келинмоқда. Уларнинг ичида Т.В.Щукина² меҳнат ресурсларини истеъмол қиймати асосида миқдорий баҳолаш усулини таклиф этади. Ушбу усулнинг моҳиятини келтирадиган бўлсак, меҳнат ресурсини “ишлаб чиқариш” учун кетган харажатлар (парваришлар, таълим, такрор ишлаб чиқарилишини таъминлаш, жисмоний ва маънавий камолатга эга бўлиши ва ҳ.к. учун харажатлар) орқали баҳолашни ва бунинг учун қуйидаги формулани такдим этади.

$$O_p = P_\partial * 20 + Z_\phi + B_T \quad (2.4)$$

Бу ерда,

O_p – ишчининг (меҳнат ресурси) қиймат кўрнишидаги нархи (баҳоси), шартли пул бирлигида;

² Щукина Т.В. Кадровая политика в системе государственной гражданской службы субъектов Российской Федерации: концептуальные подходы и административно-правовое регулирование: монография / Т.В. Щукина. – Воронеж: ИПЦ «Научная книга», 2001.

П_д – бир йил давомида истеъмол қилинган жон бошига тўғри келадиган даромад, пул бирлигида;

20 – фаол меҳнат қилиш фаолиятига кириб келаётган ходимнинг ўртача ёш даражаси;

З_ф – ҳақиқий ўртача йиллик иш ҳақи, пул бирлигида;

В_т – йил давомида жон бошига тўланган нафақалар ва имтиёзлар, пул бирлигида.

Жаҳон банки томонидан эълон қилинган ҳисоботларда «инсон капитали» ва бошқа барча миллий бойлик элементларининг (ресурслари) ишлаш муддати 25 йилни, уларнинг ҳар йиллик эскириш қиймати 4 фоизни ташкил этади³.

Юқорида айtilган фикрларни умумлаштириб айтиш мумкинки, ҳудуднинг меҳнат салоҳияти – товар ва хизматларни ишлаб чиқариш учун ишчи кучи таклифи сифатида намоён бўладиган аҳолининг иқтисодий фаол қисми тушунилади. Товар ва хизматларни ишлаб чиқариш учун меҳнат ресурсларини ёллаш ва айирбошлаш жараёни ҳудудий меҳнат бозорида амалга оширилади.

Ҳудудий меҳнат бозори – бу “ишчи–иш берувчи” тизими муносабатлари амалга ошадиган ва барча жараёнлар, хусусан, ишчи кучига талаб, ишчи кучининг нархи, иш билан банд бўлишлик, иш ўринларининг яратилиши, ишлаб чиқаришнинг қисқариши, ишдан бўшатиш, корхоналарнинг ёпилиши ҳамда ишсизларнинг юзага келиши билан боғлиқ бўлган комплекс тизимдир.

³ <http://www.worldbank.org>